

FRAGMENTS DE TEXTOS HEBREUS MEDIEVALS TROBATS A L'ARXIU HISTÒRIC DE TERRASSA

Eduard Feliu i Mabres

D'ençà que Solomon Schechter, tornant d'un viatge a Egipte, a la fi del segle XIX, arribà a Cambridge carregat amb cent mil fulls, complets o fragmentaris, de manuscrits hebreus trobats a la *guenizà*¹ de l'antiga sinagoga de Fustat (al vell Caire), la recerca de nous fragments en llocs on podrien aparèixer no s'ha aturat mai. La identificació i la catalogació d'aquests fragments de la *guenizà* crearen fins i tot una nova especialitat en el camp dels estudis hebraics, que ha donat erudits il·lustres i obres remarcables, i ha ajudat quissap-lo a estudiar la difusió de la literatura hebrea medieval.

En d'altres països, com ara Itàlia en temps recents, hom dóna el nom de *guenizà*, en sentit translàtic, al conjunt dels milers de folis hebreus que van ser utilitzats a partir del 1500 per a relligar o simplement embolcallar llibres i registres dipositats als arxius italians. La recerca tot just ha començat, però ja ha agafat una bona embranzida, fins a un punt que l'any 1996 se celebrà a Jerusalem un congrés per a tractar exclusivament d'aquesta nova font documental.²

A Catalunya ja fa anys que l'atzar d'algunes troballes va fer despertar la sospita que a les relligadures dels protocols notariais a partir de mitjan segle XIV, és a dir, en dates molt més reculades que no pas a Itàlia,³ s'amagaven nombrosos fulls de manuscrits hebreus. De tant en tant, els arxivers de diferents arxius catalans, conscients del valor que poden tenir, han anat comunicant l'aparició d'aquests fragments hebreus a diversos estudiosos que a casa nostra poden aclarir en primera instància, per dir-ho així, què són tots aquests exòtics pergamins que apareixen sobretot en protocols notariais.⁴ A diferència de la situació a Itàlia, on els folis hebreus són molt visibles des de l'exterior, a Catalunya topem amb el problema que han estat utilitzats per a engruixir els cartrons de les relligadures de llibres i registres, i cal, doncs, desenganxar-los en abans de poder-los estudiar. Mauro Perani, erudit hebraïsta italià de la Universitat de Bolonya i especialista en el tema, considera, havent fet una visita a Girona darrerament, que només als arxius d'aquesta ciutat s'hi podrien trobar diversos milers de fulls hebreus en aquestes condicions.⁵

L'Arxiu Històric de Terrassa ha estat amatent en la descoberta de nous fragments de fulls hebreus i n'ha trobat nou que havien estat utilitzats per a engruixir la coberta de pergami del Llibre de cort dels batlles Bernat Satorre, Guillem Eimeric, Arnau Domènec i Jaume Gili, 1391-1395, de Terrassa

(conservat amb la col·lecció completa dels llibres de la cort de Terrassa des de la fi del segle XIII).⁶ Aquests fulls, molt fragmentats, van ser restaurats i, una vegada acabada aquesta feina de conservació, me'n feren a mans una fotocòpia, sobre la qual he treballat amb la intenció d'identificar l'origen dels textos hebreus que hi apareixen. La intenció d'aquestes notes, doncs, només és de donar a conèixer l'existència d'aquests fragments hebreus de Terrassa, tot indicant-ne el contingut de la millor manera possible. Atesa la manca gairebé total de llibres hebreus a les biblioteques catalanes, sobretot per a l'època medieval, i els límits dels recursos particulars que alguns estudiosos hem procurat tenir a la nostra disposició, no ha de fer estrany que confessi que la identificació de certes obres resulta molt dificultosa o del tot impossible. És fàcil saber que un text, una frase o un mot pertanyen a la Bíblia o al Talmud, car hi ha CD-ROM (que substitueixen avantatjosament les antigues concordances) a l'abast de tothom per cercar-los i trobar-los amb un clic... Però saber qui és l'autor dels comentaris que tot sovint els acompanyen són figures d'un altre paner, per a les quals ens manca la badoquera adequada, és a dir, una nodrida biblioteca plena de les obres d'aquells prolífics rabins medievals. Malgrat aquestes dificultats, l'examen atent dels fragments trobats a Terrassa m'ha permès d'aclarir alguna de les coses que contenen, tot esperant que algú altre pugui dur aquesta recerca més endavant d'on jo l'hauré deixada.

Folis 1¹ 1² / 2¹ 2² / 2³ 2⁴ / 1³ 1⁴

Fragments de la meitat superior en el cas del foli assenyalat amb el número 1 i probablement de la meitat inferior al número 2. L'escriptura és un tipus de semicursiva sefardita gran i llegidora, sense mots ratllats, però amb alguns afegits a la interlínia. Segons el meu parer, es tracta d'una còpia abreujada del *Comentari sobre el Pentateuc* de Bahya ben Asser de Saragossa, amb el qual coincideix literalment en la majoria dels casos, però saltant-se trossos molt llargs o abreujant-los. Podria ser una còpia feta amb finalitats pràctiques per part d'algú a qui només interessaven alguns passatges. No és en absolut cap dels altres grans comentaris medievals (de Seadya Gaon, Salomó ben Issac, Samuel ben Meïr, Meïr ben Barukh, Abraham ben Ezra, David Kimhi, Mossé ben Nahman, etc.) que solen acompanyar les edicions de la Bíblia rabínica. El text conservat en aquests fragments comenta versets que van des del llibre dels Nombres 16,4 a 18,8 dins la perícopa *Qórah* (Nm 16,1-18,32).

Bahya ben Asser va néixer a Saragossa a la segona meitat del segle XIII i morí l'any 1320. Va ser un dels deixebles més importants que tingué l'eminent mestre jueu de Barcelona Salomó ben Adret, bé que als seus escrits es trasllueix la influència d'altres rabins catalans, sobretot la de Mossé ben Nahman de Girona (Nahmánides). Bahya ben Asser va escriure diverses obres que tracten

de les pràctiques religioses del judaisme, però és conegut principalment pel seu comentari sobre el Pentateuc, del qual s'han fet vint edicions d'ençà de la primera publicada a Nàpols l'any 1492 i se n'han escrit onze supercomentaris. Un dels trets que caracteritzen aquest comentari és el fet que l'autor hi utilitza, en una mena de sincretisme doctrinal, quatre nivells d'exegesi: el literal, l'homilèctic, el filosòfic i el cabalistic. En aquest darrer cas, es revela clarament com a seguidor de les doctrines teosòfiques de mestre Mossé de Girona, i també es revela com un dels primers autors que cita l'obra fonamental de tot l'esoterisme jueu medieval: el *Zóhar*. En aquests fragments trobats a Terrassa hi ha justament una citació del comentari de Mossé ben Nahman sobre el Pentateuc.⁷

Folis 3¹ 3² / 4¹ 4² / 4³ 4⁴ / 3³ 3⁴

Bé que mutilats, els fragments del full 3 contenen molt més text que no pas els del foli 4, en què només n'hi ha a la part superior. Tots dos folis contenen l'obra esmentada als paràgrafs precedents, és a dir, pel que sembla, un abreujament del *Comentari sobre el Pentateuc* de Bahya ben Asser. En aquest cas, el text comenta versets que van des de Nombres 25 a 29 dins la perícopa *Pinhàs* (Nm 25,10-30,1). Però en aquests folis el tipus de lletra és diferent: aquí és una cursiva enlloc d'una semicursiva, i l'escriptura és més aviat matussera, amb més d'un mot ratllat i sense gaire elegància. Pertanyen, òbviament, a una altra mà. Són d'algú que a partir del foli 3² continuà copiant el mateix llibre dels fragments anteriors. Però no sé com explicar el fet que al foli 3¹, que precedeix la continuació de la còpia del comentari a Nombres esmentat al damunt, hi hagi un comentari literal del capítol 3 del segon llibre dels Reis, barrejat amb citacions del Deuteronomi i del segon llibre de les Cròniques. Incloc a l'apèndix la transcripció d'un fragment d'aquest foli 3¹.

Folis 5¹ 5² / 5³ 5⁴

Fragments de la meitat inferior d'un foli, que conté diversos passatges dels capítols 3 i 13 d'un comentari sobre els Proverbis. L'escriptura pertany a un dels tipus de semicursiva usual a les nostres terres a la baixa edat mitjana i el comentari és de caràcter literal i filològic, característic dels sectors racionalistes de la cultura hebrea de Catalunya o d'Occitània d'aquella època. La comparació del text d'aquests fragments amb el dels comentaris sobre els Proverbis de Jucef Quimhí, Mossé Quimhí, David Quimhí,⁸ Jonà ben Abraham de Girona,⁹ Menahem ha-Meirí de Perpinyà¹⁰ i Jucef Caspí de l'Argentera,¹¹ ha donat resultats negatius, és a dir, no pertany a cap d'aquestes obres. Per tal de facilitar la identificació d'aquest comentari, si és que correspon a l'obra d'algun autor publicada, dono a continuació la traducció del fragment 5², en què l'autor

comenta Pr 3, 27-28, i en apèndix la transcripció del text hebreu d'aquest mateix fragment:

«*No neguis un favor a qui el necessita: No neguis la caritat al pobre mentre és a la teva mà de poder fer-la, no fos cas que arribi un dia i no puguis fer-la. No diguis al proïsme, és a dir, al pobre: Torna demà i et donaré alguna cosa, quan tu ja tens què donar-li. Els nostres mestres interpretaren aquest 'torna demà' en el mateix sentit que 'el salari de l'obrer'.¹² No llauris:¹³ No pensis, sentit que no s'allunya del de 'llaurada'; talment com el qui llaura necessita un lloc adequat al temps de la llaurada, així també el qui pensa fer mal prepara el lloc i els ardots...».*

(En cursiva: text original de l'obra objecte del comentari, el llibre dels Proverbis.)

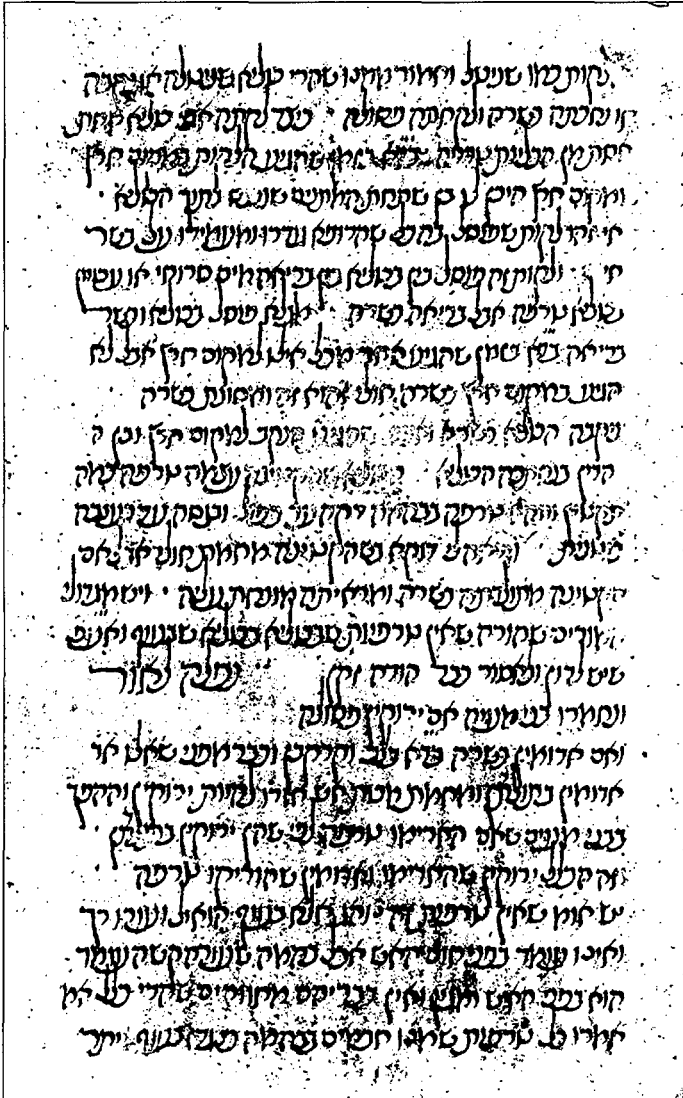
Folis 6¹ 6² / 7¹ 7² / 7³ 7⁴ / 6³ 6⁴

Aquests folis, gairebé sencers, contenen fragments d'un comentari sobre el tractat *Hul-lín* del Talmud de Babilònia. L'escriptura és una acurada i bella semicursiva sefardita, corrent a Catalunya als segles XIII-XV. El tractat *Hul-lín* parla, de forma molt detallada, de la manera de matar els animals segons la llei jueva i de preparar la carn i l'aviram per a ús profà, és a dir, per a usos no rituals, bé que el fragment també podria ser un supercomentari sobre el comentari d'Issac Alfasi de Fes (1013-1103) al mateix tractat. Pertanyen concretament al capítol III (42a - 67b), en què hom tracta de les malalties o defectes que fan que un animal sigui impur per al consum, i de quins són els animals purs o impurs per essència.

Aquest comentari talmúdic va ser comentat per nombrosos mestres jueus de la Catalunya medieval, sobretot durant els segles XIII i XIV, que va ser l'edat d'or del judaisme català, el punt més alt de la seva maduresa intel·lectual i espiritual, i una de les èpoques de més esplendor de tota la història dels jueus de l'edat mitjana, malgrat les lluites pel govern de les comunitats i les dissensions socials en què es debateren en algun moment.¹⁴

Entre els rabins catalans que comentaren el tractat *Hul-lín* hi ha Mossé ben Nahman de Girona; Salomó ben Adret (ca. 1260-1310) i el seu col·lega Aaron ha-Leví de Na Clara, ambdós de Barcelona; Jomtov ben Abraham, *el Sevillà*, deixeble d'aquests dos rabins a Barcelona; Menahem ben Salomó ha-Me'iri de Perpinyà (1249-1316); Nissim ben Rovèn, *el Gironí* (1340-1408), Issac ben Sésset Perfet (1326-1408), i Jucef ben Haviva de Barcelona (segona meitat del segle XIV). Però determinar a quin d'aquests autors pertanyen els fragments topa amb la dificultat de l'absència total d'edicions d'aquestes obres en les biblioteques catalanes. Puc afirmar, tanmateix, que no es tracta de cap dels comentaris de Salomó ben Adret, ni de Jomtov ben Abraham, ni de Nissim ben

Rovèn, bé que coincideix, en molts punts literalment, amb el comentari d'aquest darrer rabí (que és, en realitat, un supercomentari al comentari d'Alfasí). Dono en apèndix la transcripció d'un fragment del foli 7³, en què, comentant TB *Hul-lin* 52b, apareixen, escrits en lletres hebrees, tres mots catalans: *esparver*, *astor* i *falcó*, la qual cosa certifica la catalanitat de l'autor del comentari.

Fragment 6^a. Comentari sobre el tractat talmúdic *Hul-lin*, 56 a-b. AHCT. *Llibre de cort del batlle de Terrassa 1391-1395, papers solts.*

Fragments 8¹ 8² 9¹ 9² 9³ 9⁴

Fragments de dos fulls que contenen restes de sis documents privats procedents del llibre d'un notari (*sofer*) hebreu. L'escriptura és la cursiva corrent al segle XIV, però la lectura del text resulta difícil, ja que és ple de mots ratllats, sobreposats, mig esborrats o tallats, i també perquè l'escriptura és molt matussera. Un dels documents, que té diverses ratllades en senyal d'anul·lació, sembla l'esborrany del que hi ha al seu revers. L'intent de transcriure'n alguns trossos de la part on les línies semblen completes ha resultat inútil i decebedor. El més clar és que es tracta de contractes d'esposalles en l'un dels quals «Bonjudà [...] Dalell promet el seu fill Astruc amb Dulcic, filla de n'Issac [...] Dalell, amb l'acord de la seva mare Bona Dona i el seu curador Mossé Dalell», tot esmentant les condicions del casament o de la ruptura si l'acord no arribava a bona fi.¹⁵ El document del fragment 9³ és datat el 7 del mes d'Iyyar de l'any 5131, és a dir, el 23 d'abril de 1371. Un altre sembla un augment d'escreix. Atès el fet que els contractes d'esposalles que s'han conservat no abunden, seria bo d'aprofundir més en l'estudi d'aquests fragments per tal d'aconseguir treure'n alguna dada més.

Fragment 9¹-9². Esborranys de contractes d'esposalles de l'any 1371 que es refereixen a membres de la família Dalell. AHCT. Llibre de cort del batlle de Terrassa 1391-1395, papers solts.

Deixant a part el valor històric o filològic específic que cada un d'aquests fragments pugui tenir, no hi ha dubte que també tenen el de recordar-nos que la història de la Catalunya medieval té, com la lluna, una cara fosca, on s'amaguen aspectes socials, culturals i religiosos relacionats amb el judaisme i els jueus que apareixen de tant en tant, esmicolats en fragments de paper o de pergami escrits en una escriptura ara exòtica, però aleshores vehicle d'una cultura mil·lenària arrelada a la nostra terra i suport d'una esplendent literatura en llengua hebrea, estudiada encara avui arreu del món.

APÈNDIX A

Fragment del foli 3¹

בשעה שהלך יורם ויהושפט מלך יהודה ומלך אדום להלחם במואב ויסובו דרך שבעת ימים ולא היה מים למחנה ולבהמה אשר ברגליהם [מ"ב ג 9] התחילו דוכים ויאמר מלך ישראל אהא כי קרא ה' לשלשת מלכים האלה לתת אותם ביד מואב [מ"ב ג 10] השיבו יהושפט האין פה נביא לה' ונדרשה את ה' מאתו ויען אחד מעבדי מלך יהושפט ויאמר פה אלישע בן שפט אשר יצק מים על ידי אליהו [מ"ב ג 11-12] להודיעו [...] יורם שלא היה מודה בו ולא הודה בו אלא יהושפט ויאמר יהושפט יש את [...] דבר ה' וירדו אליו מלך ישראל ויהושפט ומלך אדום [מ"ב ג 12] ולמה לא נאמר כאן ביהושפט מלך כמו באחרים להודיע [...] של אותו צדיק שלא רצה לזכר (?) לפני הנביא בבגדי מלכות אלא כתבר הדיוט ויש אומרים מפני שנגזרה גזרה ליהרג עם [...] ובשכר שירד לפני הנביא זכו לראות את הנסים כשראה אותם אלישע אמר למלך ישראל מה לי ולך אל נביאי אביך ואל נביאי אמך [מ"ב ג 13] התחיל מתחנן לפניו ואמר כי קרא ה' לשלשת המלכים האלה לתת אותם ביד מואב [מ"ב ג 13] ויאמר אלישע לולי פני יהושפט אני נושא אם אביט אליך ואם אראך ועתה קחו לי מנגן [מ"ב ג 15-16] כי כה אמר לא תראו רוח ולא תראה גשם והנהל הזה ימלא מים [מ"ב ג 17] [...] והכיתם כל עיר מבצר וכל עץ טוב תפילו [מ"ב ג 19]

Fragment del foli 3²

...שש מאות אלף ואלף שבע מאות ושלשים [במדבר טו 51] דע כי המספר הזה וכל המספרים שנעשו לא נמנו כלם כי אין סוף ותכלית למספרים כי כשירד למצרים שנמנו שבעים נפש נשתלחה ברכה בהם שעלו למנין גדול כי בכל מנין לא נמנו אלא מבין עשרים והזקנים והנשים והטף לא נמנו והוה שאמ' הכתו' והנה זרעך כעפר הארץ שכן אמ' להם משה והנכם ככוכבי השמים לרוב [דברים א 10] גם כשנתקבצו בביאת הגואל ואמרת בלבבך מי ילד את אלה אך בגורל יחלק הארץ [במדבר טו 55] חלוקת הארץ כסדר הזה היתה אלעזר היה מלוכש באורים ותומים וכל ישראל עומדים לפניו ... [בבא בתרא קכב, א]

Fragment del foli 5²

אל תמנע טוב מבעליו [משלי ג 27] אל תמנע צדקה מן העני בעוד היות לאל ידך לעשות
 צדקה שמא יבא יום ואין לאל ידך וכן אל תומר [משלי ג 28] לרעך העני מחר אתן ויש אתך
 מה ליתן לו ורבותינו פירשו לך ושוב על שכר שכיר אל תחרוש אל תחשוב ואיני זו ממשמע
 חרישה מה צורך החורש מקום נכון לזמן החרישה אף החורש רעה מכין מקום ותחבולות...

Fragment del foli 7³

... חתול ונמיה יש להן דריסה בגדיים וטלאיים וכל שכן בכל העופות אבל אין דריסה
 בכבשים גדולים. שועל שדרס גדיים ותלאין חוששין לו מספק אבל לא בכבשים גדולים
 ויש לו דריסה בכל העופות. הכלב אין לו דריסה כל עיקר ואפי' בעופות שחיי עושה אלא
 כמעשה קוץ בעלמה שאם נשך בשן או דרס ברגל ונקב לחלל חוששין לו בדרך שחוששין
 לקוץ שנקא לחלל. כל העופות אין להן דריסה בבהמה כלל ואפילו בגדיים וטלאים אינן
 עושין אלא במעשה קוץ בעלמה. דרעסה העוף בעופות כיצד הנץ והוא הנקרא **אשפרבר**
 יש לו דריסה בכל מיני העופות הרקים כיונים וכיוצא בהן וכל שכן בצפורים אבל לא
 בגסים כתרנוגלין ואין צריך לומר באווזון בד"א בתרנוגלין גדולים אבל בקטנים יש לו
 דריסה. הגם הוא הנקרא **אסטור** יש אומר שהוא הנקרא **פלקוף** [sic]. יש לו דריסה בכל
 העופות ואפי' בגסין...

APÈNDIX B

Descripció codicològica*

Els textos hebraics estudiats, trobats dins les cobertes d'un llibre de cort de la batllia de Terrassa dels anys 1391-1395, estan escrits sobre nou fulls de paper fragmentaris i deteriorats a causa de la seva reutilització. És rara la conservació de textos hebreus antics, o d'altres llengües, entre la documentació medieval; normalment, els papers o pergamins que els servien de suport devien ser aprofitats per a usos que comportaven la seva destrucció, però, en aquest cas, la reutilització n'ha permès la conservació fins als nostres dies.

Els fulls 1 a 7 provenen de pàgines que formaven quaderns de llibres que tenien tots un format semblant, amb pàgines de 220 mm d'alçada i 142 mm d'amplada (bifolis de 220 x 295 mm). El paper presenta un verjurat molt marcat i visible, de més d'un mil·límetre de gruix i en sentit vertical segons la disposició de la pàgina; els filets transversals, en canvi, són molt subtils, poc visibles i situats a intervals de 4 cm. Remarquem que tots els fulls tenen un aspecte semblant i ben diferent dels fulls del llibre on s'han trobat: el paper del llibre té un color més clar, amb unes verjures molt fines, orientades perpendicularment a la disposició de la pàgina escrita (de format més gran, propi dels registres documentals de l'època: 300 x 220 mm), i uns filets a distàncies variables, entre 2,5 i 4 cm. En tot cas, els fulls que estudiem semblen d'un paper més rudimentari, amb impureses, semblant a alguns dels papers solts que conté el mateix llibre.

Al full 3 s'hi veu una filigrana en forma d'una mena de drac rampant. Una altra filigrana ben visible és la del full 7, amb el dibuix d'un animal que sembla un felí o un gos. També hi ha vestigis de filigrana al full 6. Pel que fa als fulls del llibre, s'hi observa un arc tesat amb una fletxa i un rodol a la punta de la fletxa.

Tots set fulls són bifolis, sencers o en part, amb senyal del plec central, però els rastres de relligadura són poc clars. Els fulls 8 i 9 potser són pàgines d'un llibre aprofitades per a escriure-hi documents, ja que en una cara del full 8 hi apareix un text centrat com si fos una pàgina librària.

De cada full en donem les dimensions màximes de la part conservada, primer l'alçada i després l'amplada en el sentit de l'escriptura. Seguim la numeració donada per l'autor de l'estudi.

---

* A cura de Pere Puig i Ustrell

Foli 1

Fragment provinent de la part superior de les pàgines. 115 x 295 mm. Marges estrets.

1¹ línies 1-3 senceres; 4-7 fragmentàries.

1² línies 1-3 senceres; 4-7 fragmentàries.

1³ línies 1-8 senceres; 9-14 fragmentàries.

1⁴ línies 1-6 senceres; 7-13 fragmentàries.

Foli 2

Fragment provinent de la part inferior de les pàgines. 104 x 295 mm. Marges estrets.

2¹ línies 1-11 lleugerament fragmentades; 12-13 senceres.

2² línia 1 partida i fragmentada; línies 2-7 lleugerament fragmentades; 8-13 quasi senceres.

2³ línies 1-3 lleugerament fragmentades; 4-11 senceres.

2⁴ línies 1, 3, 4 fragmentàries; 2, 5-13, senceres.

Foli 3

Bifoli quasi sencer. 220 x 295 mm. Marges estrets.

3¹ línies 1-7, 27-29 fragmentàries; 8-26 senceres.

3² línies 1-6, 31 i 32 fragmentàries; 7-30 senceres (amb un petit forat a la 9).

3³ línies [1-7] perdudes; 8-11, 18-30 fragmentàries; 12-17 senceres.

3⁴ línies [1-7] perdudes; 8-11 molt fragmentàries; 12-20 senceres; quasi la meitat inferior de la pàgina no té escriptura.

Foli 4

Part superior d'un bifoli. 115 x 295 mm. Marges estrets.

4¹ línies 1-4 senceres; 5-7 molt fragmentàries i amb el text conservat molt esvaït.

4² línies 1-4 senceres; 5-9 molt fragmentàries.

4³ línies 1-8 senceres; 10-18 fragmentàries.

4⁴ línies 1-7 senceres; 8-16 fragmentàries.

Foli 5

Part inferior d'un bifoli. 75 x 145 mm (p. 1-2); 110 x 150 mm (p. 3-4). Marges amplis, lletra molt cal·ligràfica i interlineat espaiós.

5¹ línia 1 partida per sobre; línies 2-9 senceres.

5² línia 1 partida per sobre; línies 2-9 senceres.

5³ línia 1 amb restes de 2 o 3 lletres; línies 2-9 senceres.

5⁴ línia 1 amb restes de 2 o 3 lletres; línies 2-9 senceres; presenta unes notes marginals en lletra menys cal·ligràfica que la del text principal.

Foli 6

Bifoli quasi sencer. 220 x 295 mm. Marges amplis, lletra cal·ligràfica i interlineat reduït.

6¹ línies 1-20 senceres; 21-24 fragmentàries.

6² línies 1-19 senceres, amb alguns forats; 20-23 molt fragmentàries.

6³ pàgina sencera, amb el text pràcticament complet.

6⁴ pàgina sencera, amb algunes lletres una mica esvaïdes.

Foli 7

Bifoli quasi sencer. 220 x 295 mm. Marges amplis, lletra cal·ligràfica i interlineat reduït.

7¹ pàgina pràcticament sencera.

7² pàgina sencera, amb un parell de forats petits.

7³ línies 1-20 senceres amb dos forats petits a les línies 1 i 3; 21-25 fragmentàries.

7⁴ línies 1-20 senceres amb dos forats petits a les línies 1 a 4; 21-24 fragmentàries; 25 amb rastre de només dues o tres lletres.

Foli 8

Bifoli molt fragmentat per una banda. 150 x 180 mm. Marges estrets, lletra menys cal·ligràfica i interlineat quasi igual a l'alçada de l'escrit.

8¹ línies 1-18 fragmentades per la banda dreta, amb uns quants afegits interlineats.

8² línies 1-21 amb alguns forats vora els marges exteriors; les línies 5 i 6 estan ratllades i hi ha afegits interlineats a les línies 16, 17 i 19.

Al dors hi ha 20 ratlles de text molt esborrades, amb marges amples, que corresponen probablement a algun text librari; sembla que es tracta d'un full librari reaprofitat.

Foli 9

Full semblant a l'anterior, però més sencer. 150 x 215 mm.

9¹ línies 1-12 lleugerament fragmentades per la banda dreta; 13-18, també fragmentades a la dreta, amb lletra de mòdul més petit i amb espai més gran que a la resta sobre les línies 13 i 15; escrits interlineats sobre les línies 5, 7, 8, 9, 10, 11 i 12, i lletres ratllades a les línies 7, 8, 9 i 11.

9² línies 1-7, 19 i 20 fragmentades a la banda esquerra; 8-18 senceres, amb un parell de forats petits. Hi ha un ratllat quasi vertical de dalt a baix del text.

9³ línies 1-10 fragmentades per la banda dreta; 11-15 senceres, amb algun forat; escrit interlineat sobre la línia 3.

9⁴ línies 1-4, 12-16 una mica escapçades per la banda esquerra; 5-11 quasi senceres; lletres ratllades a les línies 6, 13 i 14, i afegit interlineat sobre la 12.

NOTES

1. La *guenizà*, literalment 'amagatall', és l'habitació de mals endreços que les sinagogues tenien, o tenen encara, per a abandonar-hi estris del culte, rotlles de la Torà, llibres litúrgics o religiosos, obres literàries o fins i tot documents de tota mena, que per escrupol (poden contenir el nom de Déu) els jueus eviten de destruir. La de l'antiga sinagoga de Fustat ha esdevingut la *Guenizà* per antonomàsia.
2. Les actes d'aquest congrés ja han estat publicades: PERANI, M. (ed.). *La «Genizah» italiana*. Bolonya: Il Mulino, 1999. El mateix M. Perani descriu detalladament la situació a Itàlia a les p. 65-102.
3. Cal tenir en compte, tanmateix, que la data en què aquests protocols es van relligar, aprofitant restes de manuscrits hebreus, devia ser molt posterior a la dels documents que contenen.
4. A Catalunya, on som encara a les beceroles en aquest tipus de recerca i estudi, la bibliografia no és gaire abundant (em refereixo, òbviament, a la bibliografia sobre fragments de llibres hebreus reutilitzats, no pas sobre documents hebreus localitzats sencers en arxius catalans, tant si han estat inventariats com si no): BARTINA, S. «Fragmenta cuiusdam *Hilkhot Sepher Torah* in urbe guixolensi reperta»: *Estudios Eclesiásticos*, 34, Madrid, 1960, p. 491-520 (cf. *L'Arjau*, 34, Sant Feliu de Guíxols, maig 1999, p. 7-10); CORTÈS, E. «Fragments de manuscrits hebreus i arameus descoberts de nou a l'Arxiu Diocesà de Girona»: *Revista Catalana de Teologia*, 7, Barcelona, 1982, p. 1-56; 9, 1984, p. 83-101; 10, 1985, p. 31-51; Íd. «Una poesia cabalística desconeguda i uns fragments d'Íbn Guiat procedents de l'Arxiu Diocesà de Girona»: *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 2, Barcelona, 1983, p. 7-21; Íd. «A propòsit de dos manuscrits fragmentaris hebreus apareguts de nou»: *Estudios Franciscanos*, 87, Barcelona, 1986, p. 1025-1031; DÍAZ ESTEBAN, F. i SOBERANAS LLEÓ, A. «Fragmento de rollo litúrgico del Pentateuco en Barcelona»: *Anuario de Filología*, 7, Universitat de Barcelona, 1981, p. 221-235; DÍAZ ESTEBAN, F. «Un fragmento de poesía litúrgica hispanohebraica en Barcelona»: *Anuario de Filología*, 2, Universitat de Barcelona, 1976, p. 155-171; FELIU, E. «Un altre pergami hebreu identificat avui»: *L'Arjau*, 34, Sant Feliu de Guíxols, 1999, p. 11-12; MILLÀS I VALLICROSA, J. M. «Petita llista d'un prestamista jueu». *Estudis Universitaris Catalans*, 12, Barcelona, 1927, p. 65-67 [llista publicada sencera per CASANOVAS, J. i altres, *Libro de cuentas de un prestamista judío gerundense del siglo XIV*. Barcelona, 1990]; Íd. «Un fragmento del Talmud jerosolimitano»: *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, 3, 1948, p. 193 [no es tracta de cap fragment del Talmud de Jerusalem, ans de les *Halakhot Guedolot* de Simon Qayyara (segle IX), segons CHAVEL, H. D. «Guilayon ketav yad mi-sefer *Halakhot Guedolot*, hilkhot Péssah, še-nimtsà ba-'ir Gerunda»: *Darom*, 25, Nova York, 1967, p. 5-11]; Íd. «Restos de una Biblia hebraica manuscrita en Gerona»: *Sefarad*, 13, Madrid, 1953, p. 356-358; Íd. «Restos de antiguos libros hebreos [en Gerona]»: *Sefarad*, 12, 1952, p. 156-158; YAHUDA, A. S. «Hallazgo de pergaminos en Solsona»: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 67, Madrid, 1915, p. 513-549; SERELS, M. «Aspects of the study of the Girona Hebrew documents». Dins: *La cultura del llibre: herència de passat, vivència de futur*. Girona, 1999, p. 167-186. Unes breus notes descriptives dels fragments de l'Arxiu Capitular de Girona aparegueren a: *The Sephardic Journey, 1492-1992*. Nova York: Yeshiva University Museum, 1992, p. 195-196 [havent-los examinat, faig avinent que el fragment identificat com a part del tractat talmúdic *Pirqué Avot* és, en realitat, del comentari de Jonà ben Abraham de Girona sobre el dit tractat].
5. PERANI, M. «Un nuovo importante giacimento nella 'Genizah europea': gli archivi di Girona», a les p. 305-313 de l'obra esmentada a la nota 2. Sobre l'abast i la importància de les troballes de fragments de manuscrits medievals en llengua catalana, vegeu: CIFUENTES, L.

- «Tres notes sobre traduccions quirúrgiques medievals al català». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, Barcelona, 19, 2000, p. 561-585: «I. Fragments d'un Ms. en català de la *Chirurgia* de Teodoric reaprofitats en relligadures del cinc-cents».
6. Vegeu la descripció exhaustiva que Pere Puig i Ustrell fa d'aquests folis en una nota complementària d'aquest article.
  7. L'última edició del *Comentari sobre el Pentateuc* de Bahya ben Asser és la que publicà el Mossad Harav Kook (Jerusalem, 1969), a cura de H. D. Chavel.
  8. TALMAGE, F. *The Commentaries on Proverbs of the Kimhi Family* [en hebreu]. Jerusalem, 1990.
  9. *Séfer Mišlé 'im be'ur he-hassid rabenu Yonà Guerundí*. Jerusalem, 5752 (1991/92).
  10. *Peruš has-Me'iri 'al séfer Mišlé*, Jerusalem, 5729 = 1968/69.
  11. LAST, I. *Zehn Schriften des R. Josef ibn Kaspi* [en hebreu]. Pressburg, 1903, p. 8-85 [comentari A] i 86-132 [comentari B].
  12. A la Misnà (*ešvi'it* 10, 1), els mestres jueus aclareixen que la condonació de deutes a què els creditors estan obligats durant l'any sabàtic no afecta els salaris que es deuen als obrers.
  13. Sentit literal que té el mot hebreu utilitzat a Pr 3, 29: «No llauris mal damunt el teu amic».
  14. ASSIS, Y. T. *The Golden Age of Aragonese Jewry: Community and Society in the Crown of Aragon, 1213-1327*. Londres, 1997; FELIU, E. «La cultura hebrea a la Barcelona medieval». *Quaderns d'Història de Barcelona*, 2/3, 1996, p. 125-142.
  15. Els Dalell devien ser una família important i nombrosa. N'hi havia representants a Barcelona als segles XIII i XIV, segons els documents que publicaren RIERA, Jaume i UDINA, Frederic. «Els documents en hebreu conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó». *Miscellanea Barcinonensia*, Barcelona, 4, 1978, p. 30-36.